

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

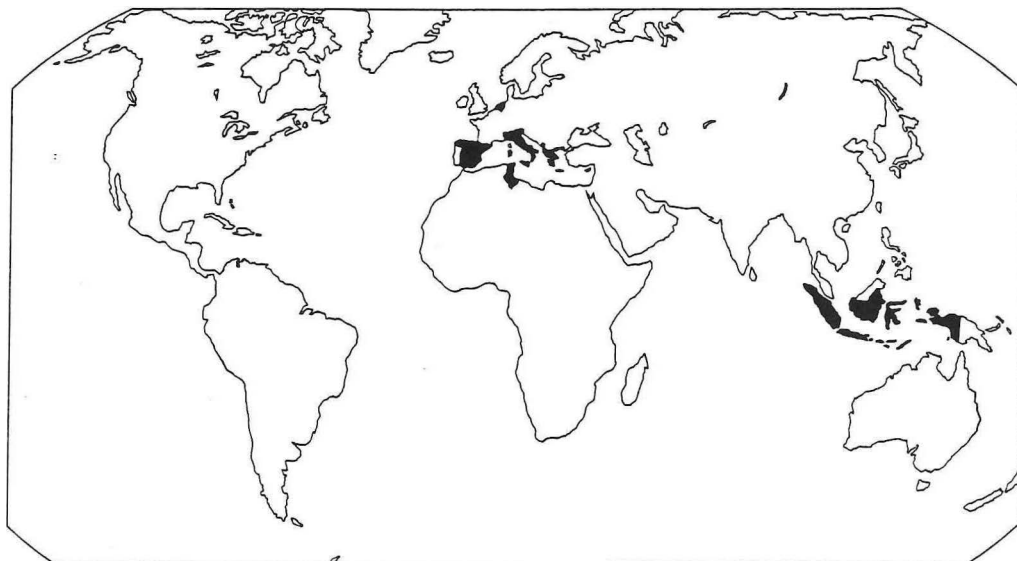
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

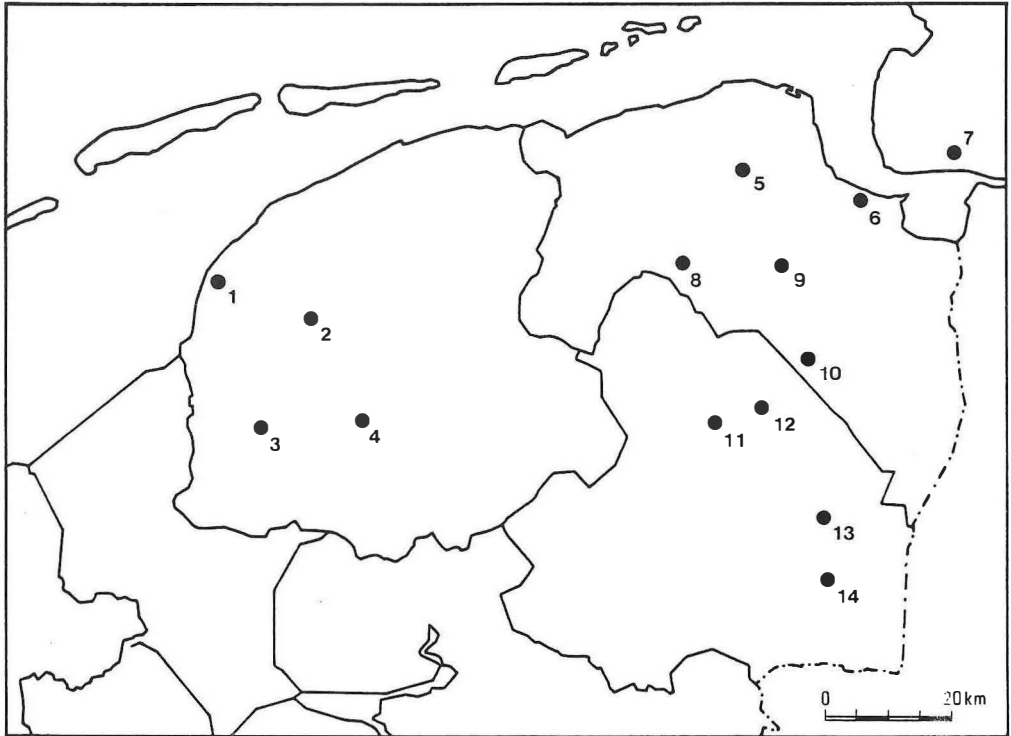
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER		
Middeleeuwse adelsuizen in Friesland		120
P. BAKS		
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577		125
B. HAVINGA & A. UFKES		
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen		130
A.F.L. VAN HOLK		
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw		134
P.B. KOOI		
Een brief met gevolgen		139
D.C. BRINKHUIZEN		
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland		143
S. BOTTEMA		
Het lam gods is een Fries melkschaap		148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK		
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)		151

HET ONGEHOORNDE RUND IN DE NEDERLANDSE KUSTSTREKEN

A.T. Clason en E. Knol

Bij de reorganisatie van de op het BAI bewaarde en eertijds door professor Van Giffen verzamelde faunaresten trokken 67 schedelfragmenten van ongehoornde runderen de aandacht. Deze zijn in het begin van deze eeuw voor Van Giffen verzameld bij de commerciële exploitatie van de wierden. In dezelfde tijd schrijft Broekema (1908) een artikel over het verschijnsel van ongehoornde runderen uit de wierden. Uit de opgeheven verzameling van de landbouwniversiteit in Wageningen zijn eveneens 36 schedelresten van ongehoornde runderen die destijds in Friesland zijn verzameld, te voorschijn gekomen. Schedel(resten) van ongehoornde runderen uit opgravingen zijn tot nu toe schaars en slechts bekend uit Rijswijk 'De Bult', Uitgeest en Sneek. Dit artikel geeft een overzicht van het nu beschikbare materiaal.

Het materiaal

Het merendeel van het materiaal betreft gave schedels of achterhoofden van ongehoornde runderen. Eenmaal, bij de commerciële exploitatie van de Wierhuizen, werd behalve een complete schedel ook de bijbehorende onderkaak gevonden (fig. 1). In Uitgeest zijn resten van een dier met een berekende schofthoogte van 106 cm gevonden (pers. med. dr. R.C.G.M. Lauwerier). Niet alle schedels zijn geheel ongehoornd. Enkele hebben een klein relict van een horentje van circa 1 cm lang.

De verspreiding en datering van ongehoornde runderen

De bekende vindplaatsen van ongehoornde runderen staan in tabel 1, terwijl de locatie

is aangegeven in figuur 2. Voor het grootste gedeelte betreft het schedels die zijn aangetroffen bij de commerciële exploitatie van de wierden. Geen van deze schedels is nauwkeurig te dateren. De betreffende wierden zijn alle vanaf de Romeinse tijd, de meesten reeds vanaf de ijzertijd, bewoond geweest.

De schedel uit Sneek is gevonden in een overslibde nederzetting uit het begin van de jaartelling (Clason, 1962). In Rijswijk 'De Bult' werd een exemplaar gevonden uit periode II, 150-200 AD, en vier uit periode III, 200-250/70 AD (Clason, 1978: p. 425). In Uitgeest werden resten gevonden in een inheems Romeinse context (pers. med. R.C.G.M. Lauwerier). De vele uit Noord-Nederland bekende schedels zouden alle uit de Romeinse tijd kunnen dateren, maar een oudere of jongere datering is niet uitgesloten.

Horenloze runderen werden niet aangetroffen bij de overslibde nederzettingen uit de Romeinse tijd bij Paddepoel. Meer landinwaarts ontbraken zij bij het Romeinse materiaal uit het oostelijk Midden-nederlandse rivierengebied (Lauwerier, 1988). Opgemerkt moet worden dat in grote delen van ons land (Drenthe, Veluwe, Brabant) door de bodemgesteldheid bot slecht geconserveerd blijft, waardoor over de runderen in deze streken weinig informatie bestaat. Uit een nederzetting op het Benserwatt ten noorden van Ostfriesland (Duitsland) is een schedel en onderkaak van een ongehoornd rund gevonden (pers. med. dr. U. Staesche). Helaas is dit botmateriaal slecht dateerbaar (Romeinse tijd-middeleeuwen).

Het lijkt erop dat ongehoornde runderen met enige regelmaat alleen worden aangetroffen in het kustgebied en mogelijk alleen in de Romeinse tijd.

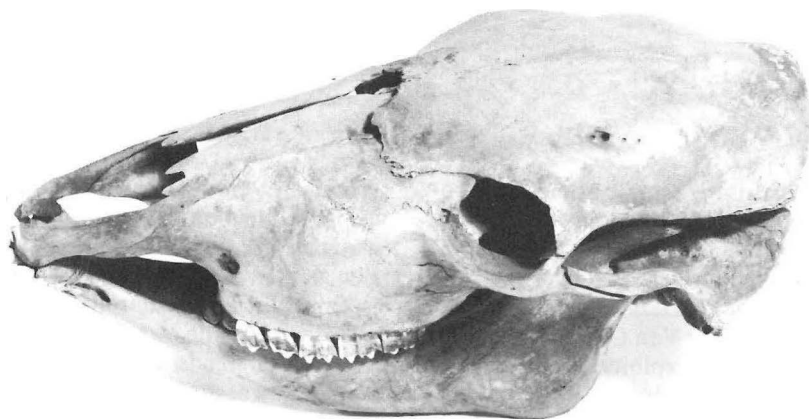

Fig. 1. De ongehoornde schedel met onderkaak afkomstig uit het commercieel afgegraven deel van de wierde De Wierhuizen (foto CFD).

Discussie

In zijn proefschrift *Die Fauna der Wurten* bespreekt Van Giffen (1913) de uit de wierden verzamelde botfragmenten van het rund. Volgens hem worden in die tijd vier verschillende prehistorische vormen onderscheiden. Namelijk: *Primigenius*, *Brachyceros*, *Aceratos* en *Brachycephalus*. Hij probeert deze vormen in zijn collectie schedels te onderscheiden maar komt niet verder dan het onderscheid tussen gehoornde en ongehoornde schedels, met andere woorden runderen met horens en runderen zonder horens. Het ongehoornde rund was in dit materiaal algemeen maar was met overgangen verbonden met de brachycere vorm. De primigene kenmerken maken plaats voor brachycere kenmerken. Van Giffen verzucht dan ook *liegt nun der Gedanke nicht nahe, der Brachyceros sei ein Kummerform der Primigenius und der Aceratos eine des brachyceren Typus, und die Abstammung sei monophyletisch?* Nu weten we dat alle runderen afstammen van de oeros *Bos primigenius*, en dat alle runderrassen, ook de ongehoornde, op deze wilde uitgangsvorm teruggaan. Genetisch is de ongehoornde vorm dominant over de gehoornde (Porter, 1991). Ook bij de zebu, yak en buffel komen ongehoornde dieren voor.

Broekema (1908) wijst erop dat er enige gegevens uit de Romeinse tijd te vinden zijn in de werken van Caesar en Tacitus. Tacitus zou in zijn omstreeks 100 na Chr. geschreven *Germania* ongehoornd vee beschrijven als hij opmerkt: "Het groot vee is zonder zijn sieraad of voorhoofdprong" (*Germania* 5.1).

De eerste beschrijving van Nederlandse runderen is uit 1344 toen op last van de Hollandse graaf Willem IV de veestapel van het klooster Marckerhoeft bij Monnickendam werd verkocht. Hierbij worden alleen de kleuren beschreven, maar het lijkt aanemelijk dat eventuele ongehoornde runderen ook vermeld zouden zijn.

Ongehoornde runderen komen nu nog onder andere voor in Scandinavië en IJsland (Porter, 1991). Het ongehoornde witte Fjällrund uit Zweden is jarenlang gebruikt voor de begrazing van de Weerribben in Overijssel.

Summary

Although scarce in regular excavations, 103 skulls of polled cattle were found during the former commercial exploitation of the soil of dwelling mounds (wierden or terpen) in the northern Netherlands. This arti-

Fig. 2. De vindplaatsen van ongehoorde runderen in de Nederlandse kuststrekten. De nummers 1-26 verwijzen naar tabel 1, 27 is de vindplaats op het Benserwatt (tek. J.H. Zwier).

cle summarizes all available evidence. Maybe the polling of cattle is specific for the coastal area in Roman times.

Literatuur

Broekema, L., 1908. Een kleine bijdrage tot de kennis van de fauna onze terpen. *Cultura* 20, pp. 722-724.

Clason, A.T., 1962. Beenderen uit nederzettingssporen van rond het begin onze jaartelling bij Sneek. *De Vrije Fries* 45, pp. 100-112.

Clason, A.T., 1978. Animal husbandry and hunting at Rijswijk. In: J.H.F. Bloemers, *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten* (= Nederlandse Oudheden 8). Amersfoort, pp. 424-437.

Giffen, A.E. van, 1913. *Die Fauna der Wurten*. Diss. Groningen.

Lauwerier, R.C.G.M., 1988. *Animals in Roman times in the Dutch eastern river area* (Nederlandse Oudheden 12; Project Oostelijk Riviereengebied 1), 's Gravenhage/Amersfoort.

Porter, V., 1991. *Cattle, a handbook to the breeds of the world*. London.

Tabel 1. Overzicht van de vindplaatsen van schedels van het ongehoornde rund in Nederland. n = aantal; CvG = Collectie Van Giffen (BAI); BAI = Collectie BAI; Wag. = Ex-collectie Landbouwniversiteit Wageningen, nu BAI of ROB.

Vindplaats	n	inv.nr./referentie
<i>Zuid-Holland</i>		
1 Rijswijk-De Bult	5	Clason, 1978: p. 425
<i>Noord-Holland</i>		
2 Uitgeest	1	R.C.G.M. Lauwerier (ROB) pers. med.
<i>Friesland</i>		
3 Kimsward	1	CvG 1613
4 Kubaard	1	BAI 1993-V-1
5 Tzum-Fatum	2	CvG 640, 670
6 Winsum-Bruggeburen	1	CvG 5037
7 Sneek	1	Clason, 1962: pp. 103-104 en afb. 3
8 Marssum-Ritzumazijl	2	CvG 1407, 5030
9 Cornjum-Wijdeveld	4	BAI 1993-V-2,-3,-4,-5
10 Ferwerd-Burmania	3	Broekema, 1908
11 Blija-Sijtsma of Vaarderburen	10	Wageningen B-2, -3, -4, -5, -10, 1., -11, -13, -24, 25
12 Jislum	1	CvG 717
13 Foudgum	1	BAI 1993-V-6
14 Bornwerd	9	CvG 3482, BAI 1993-V-7 t/m -14
15 Hantum	1	Broekema, 1909
16 Dokkum-Berg Sion?	1	CvG 4901
Onbekend Wag. gemerkt F	4	F-2, -5, -7, -76
Onbekend Wag. gemerkt O	4	O-74, -163, -311, -333
Onbekend Wag. gemerkt Wijn	3	Wijn-2, -5, -7
Onbekend Wag. gemerkt We..	1	R.C.G.M. Lauwerier (ROB) pers. med.
Onbekend Wag. gemerkt J	5	J-3, -10, -12, -13, -15
Onbekend Wag. gemerkt H	2	H-1, H-2
Onbekend Wag. gemerkt ML	2	ML-1, -2
Onbekend Wag. gemerkt M	1	M-2
Onbekend Wag. zonder nr	4	
<i>Groningen</i>		
17 Feerwerd	4	CvG 390, 840, 6357, BAI 1963-V-4
18 Joeswerd	1	CvG 1492
19 Brillerij	6	CvG 4988, BAI 1993-V-15, -16, -17
19 Brillerij?	2	CvG a1916-V-352, -354
20 Garnwerd	2	CvG b1916-V-512, -515
21 Oostum	3	CvG 2228, 3406, 3407
22 Dorkwerd	1	CvG 376
23 Rasquert	1	CvG 331
24 Eenum	3	CvG 2946, 4852, BAI N1926-VII-34
25 Eenumhoogte	2	CvG 6018, 6404
26 De Wierhuizen	8	CvG 1257, 2268, 2269, 3632, BAI 1993/V-18, -19, -20, nr 287
Wierde Westerkwartier	1	Broekema, 1908
Provincie Groningen	1	CvG a1916-V-518
Onbekend BAI gemerkt F	2	BAI 1993-V-24, 25
Onbekend BAI	9	CvG 2248, 2619, 6010, BAI 1963-V-3a (in bruileen bij het Groninger Museum, -3b, -3c, 1993-V-21, -22, 23